

**СКЛОРОБНА МАЙСТЕРНЯ IX ст.
У ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ**

М. І. СІКОРСЬКИЙ

Переяслав належить до числа найвизначніших давньоруських міст. За часів Київської Русі, особливо в XI ст., в ньому провадилось інтенсивне кам'яне будівництво, про що свідчать літописні дані та археологічні дослідження.

Під 1089 роком літопис повідомляє про освячення в місті Михайлівської церкви, збудованої переяславським митрополитом Єфремом. Тут же згадуються й інші споруди, збудовані Єфремом,— кам'яний «град», надбрамна церква Федора, церква Андрія та ін. і серед них загадкове «строенье банное камено, сего же не быть преже в Руси»¹.

Більшість кам'яних споруд, що згадуються у літописі, досліджено на території міста. Так, у 1840 р. А. Аненков натрапив на фундаменти Михайлівської церкви, які у 1959 р. були розкопані М. К. Каргером. Перед цим, у 1952—1953 рр. М. К. Каргер відкрив ще дві церкви: одну — XI ст., другу — XII ст.² У 1956 р. за участю співробітників Переяслав-Хмельницького історичного музею М. К. Каргер дослідив залишки церкви Андрія. У 1958 р. Ю. С. Асеев і М. І. Сікорський розкопали Богородичну (Успенську) церкву на князівському дворі, збудовану в 1098 р. Володимиром Мономахом. У 1958—1960 рр. Ю. С. Асеев, М. І. Сікорський і Р. О. Юра розкопали єпископську браму XI ст. і залишки кам'яної стіни, що оточувала єпископський двір³. У 1962 р. на дитинці давнього Переяслава відкрито унікальну цивільну споруду XI ст. — єпископський палац⁴. У 1971 р. виявлено кам'яну споруду XI ст. на колишньому князівському дворі. Проведені дослідження уточнили топографію стародавнього Переяслава, особливо його дитинця, де розміщувалися князівський і єпископський двори.

Безперечно, для такого значного будівництва повинні були існувати й виробничі майстерні, в яких виготовлялись необхідні будівельні матеріали.

Залишки такої майстерні були виявлені у 1958 р. співробітниками Переяслав-Хмельницького історичного музею під час розвідкових розкопок на дитинці по вул. Радянській, № 12. Тут відкрито дві великі ями, знайдено поташ, деревне вугілля та цеглу-плінфу з цем'янкою XI ст.

В зв'язку з цим дослідження було поширено на садибу № 10 по вул. Радянській — на північний захід від Михайлівської церкви *. На всій площі розкопок, що становила близько 300 ж², виявлено численні залишки виробництва скла і смальти. Вже на глибині 0,76 м від сучасної поверхні почали траплятися поташ, деревне вугілля, пісок, оксид міді й

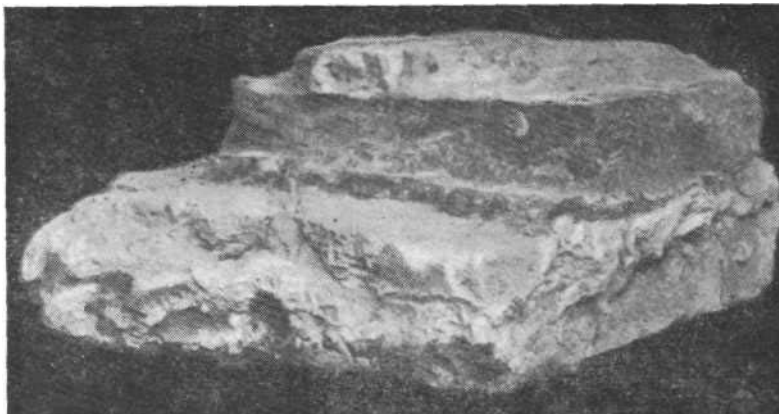

Рис. 1. Цегла з кладки стіни склоробної майстерні.

заліза, плінфа, в тому числі ошлаковані уламки цегли, що походять з горна. Пробні шурфи показали, що культурний шар, насичений цими залишками, сягає місцями 4,2 м глибини і продовжується до самого валу дитинця.

За 13 м від валу дитинця, на відстані 450 м на захід від Михайлівської церкви, на глибині 4 м від сучасної поверхні виявлено залишки фундаменту і частково стіни, круглої в плані, складеної з зарубинецького пісковика і цегли-плінфи на типовому вапняковому розчині з домішкою цем'янки. Сучасна забудова заважала розкопкам і вдалося дослідити лише західну частину споруди, дуже пошкоджену пізнішими будівельними роботами. Фундамент споруди шириною 1 м не має обрізу і на висоті 0,52 м від давнього горизонту безпосередньо переходить в стіну. Фундамент складено із брил рваного пісковика з нерегулярними рядами цегли-плінфи. Така кладка фундаменту характерна для переяславської архітектури XI ст. Розмір каменів у фундаменті від 25x30 до 60x40 см. Стіна складена з бутового каменю, але з більш правильним обколом, а також з рядів цегли-плінфи, що не завжди мають регулярний характер. Плінфа в кладці неоднакових розмірів, основні з них такі:

* В розкопках брали участь М. І. Сікорський, В. П. Шкулета, З. П. Соболев, О. К. Рак.

товщина — 2,9; 3,2; 3,8 см, ширина — 20—22, довжина — 30—32 см. Цегла, як і в інших переяславських спорудах кінця XI ст., добре випалена, від світло-червоного до темно-жовтого кольорів. Розчин у фундаменті випняний із значною домішкою цем'янки, здебільшого крупних фрак-

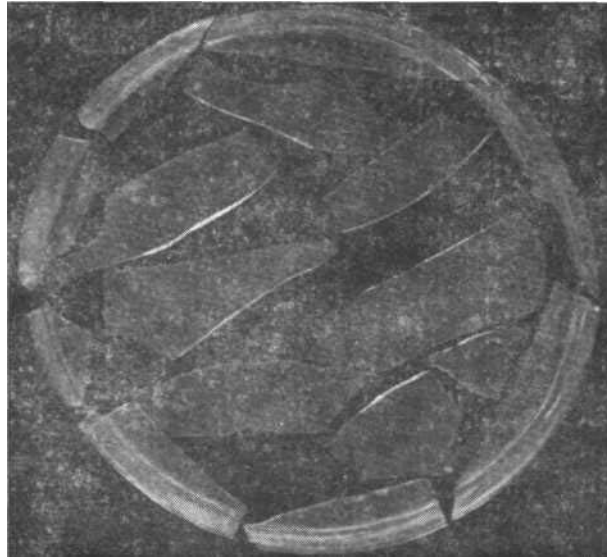

Рис. 2. Віконне скло з склоробної майстерні.

цій (до 2 см). Саме цим пояснюється його яскраво-рожеве забарвлення. Особливістю кладки фундаментів є грубі для давньоруської архітектури шари розчину товщиною від 2,5 до 6,7 см.

Частина нижньої кладки стіни потріскалась і була залита суцільною масою смальти жовтого, зеленого й вишневого кольорів. У заглибленнях між стиками цегли траплялися також товсті нашарування скла (рис. 1). Серед руїн кладки знайдено велику кількість круглого віконного скла товщиною 1 мм, діаметром 16,8 і 22,5 см з загорнутими краями (рис. 2) і близько сотні круглих заготовок смальти діаметром 10—12 см, жовтого, зеленого і вишневого кольорів (рис. 3). З заготовок виготовляли смальту різних розмірів і форм, товщиною від 5 до 17 мм. До числа знахідок належать й затверділі шматки вишневої фарби. Зазначимо, що заготовки смальти знайдено на території України вперше.

Для виготовлення високоякісного скла використовували пісок, поташ, вапняк, деревне вугілля, а для виготовлення смальти — чистий річковий пісок, дубовий поташ, харчову сіль, вапняк, болотну залізну руду, оксид

міді й деревне вугілля. Значна частина цих компонентів, як вказувалося вище, була виявлена в культурному шарі поблизу кам'яної споруди на садибах № 10 і 12 по вул. Радянській.

Відомості про місцеве ремісничє виробництво доповнюють розкопки на садибі по вул. Радянській, № 5, за 10 м на схід від кам'яної споруди. Тут було виявлено яму діаметром 2,5 м, заповнену шаром деревного вугілля товщиною 0,3 м. На дні ями, в якій, очевидно, випалювали вугіл-

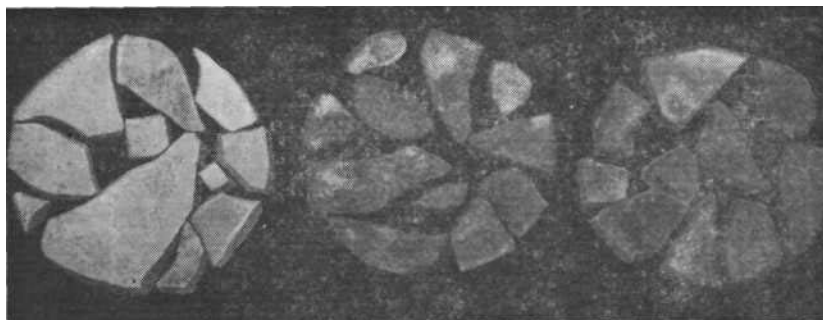

Рис. 3. Заготовки смальти з склоробної майстерні.

ля, лежали рештки дубового дерева, що не обгоріло. За 15 м, під самим валом виявлено другу вугільну яму. Це наводить на думку, що деревне вугілля виготовлялось на місці. Поруч знаходилась ще одна яма — сховище для поташу, виготовленого з дерева. Залишки поташу траплялись в культурному шарі майже по всій площі розкопок.

Заслуговує на увагу те, що навколо залишків кам'яної споруди не знайдено жодного уламка кухонного посуду, фрагментів з фресковим розписом чи церковного начиння. Це дає підставу вважати, що склоробна майстерня з повним комплексом виробництва функціонувала протягом тривалого часу. Її продукція задовольняла не тільки внутрішні потреби великого переяславського будівництва, а й вивозилась в інші міста Русі. Знахідки уламків глиняних горщиків з смальтовою масою свідчать, що виготовлення скла і смальти провадилось в склоплавильних посудинах. Для такого виробництва повинна була існувати кругла споруда.

Склоробна споруда датується XI ст. За будівельною технікою вона аналогічна до Михайлівської церкви 1089 р., церкви Володимира Мономаха, єпископської брами і палацу.

Судячи з решток фундаменту, переяславська склоробна майстерня являла собою монументальну, зисоку, круглу в плані споруду, яка архітектурно завершувала комплекс єпископського двору кінця XI ст.

Можна вважати, що відкрита майстерня є залишками унікальної банястої споруди, що згадується у літопису під 1089 роком.

Очевидно, при плануванні й розміщенні склоробної майстерні виходили не тільки з її виробничого призначення, а й враховували весь архітектурний ансамбль єпископського двору. В цьому неважко переконатися при уважному розгляді розташування архітектурних пам'яток. На початку двору, що протягнувся зі сходу на захід, понад валом дитинця була збудована церква Андрія, далі стояла єпископська брама з надбрамною церквою Федора, у центрі — Михайлівська церква з різними невеликими спорудами. Поблизу валу і громадської бані, за 50 м від Михайлівської церкви, розташовувався єпископський двоповерховий палац, ще далі, при вході до єпископського двору, з боку князівського, стояла невеличка церква, а поруч, на відстані 75 м від неї, було збудовано склоробну майстерню. Вона, так би мовити, завершувала композицію єпископського двору з заходу. Ця специфічна архітектура споруда дійсно здивувала літописця.

Завдяки археологічним розкопкам, що провадилися протягом багатьох років на території Переяслава-Хмельницького, вдалося розгадати літописну згадку про єфремівський «град камен» і встановити його планування. Відкриття склоробної майстерні, побудованої за наказом митрополита Єфрема, дало нарешті можливість визначити всю територію резиденції переяславських єпископів і уточнити історичну топографію дитинця давнього Переяслава.

ПРИМІТКИ

¹ Повесть временных лет, ч. 1, М.—Л., 1950, стор. 157.

² М. К. К а р г е р. Памятники древнерусского зодчества в Переяславе-Хмельницком.—Зодчество Украины. К., 1954, стор. 271—296.

³ Ю. С. А с е е в, О. К. К о з і н, М. І. С і к о р с ь к и й, Р. А. Юра. Дослідження кам'яної споруди XI ст. у Переяслав-Хмельницькому дитинці.—«Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР», 1962, № 4, стор. 57—61.

⁴ Ю. С. А с е е в, М. І. С і к о р с к и й, Р. А. Юра. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславе-Хмельницком.—СА, 1967, № 1, стор. 199—213.